

УДК 339(497.1:47)“1940”

CERIF: H 271, H 300

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_21102A

Др Александар ЖИВОТИЋ*

***НА ПУТУ НОРМАЛИЗАЦИЈЕ –
ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ
ТРГОВИНСКИ ПРЕГОВОРИ 1940.*****

У раду се на основу доступних објављених и необјављених архивских извора југословенског и совјетског порекла, као и релевантне историографске и мемоарске литературе анализирају историјске околности и мотиви који су довели до отпочињања југословенско-совјетских трговинских преговора почетком маја 1940. године. Осветљени су ток разговора у Москви, карактер закљученог споразума и донети међусобних трговинских односа до избијања Другог светског рата у Југославији у априлу 1941. године. Представљене су и реакције заинтересованих великих сила, посебно Немачке, Италије и Велике Британије на југословенско-совјетско економско и политичко зближавање. Рад садржи ауторову оцену значаја економских преговора као увода у потпуну нормализацију југословенско-совјетских односа.

Кључне речи: *Југославија. – Совјетски Савез. – Анастас Микојан. – Милорад Ђорђевић. – Трговински односи. – Преговори.*

* Ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Катедра за историју Југославије, Србија, aleksandar.zivotic@fbg.ac.rs.

** Рад је написан за пројекат „Yugoslavia’s Comparative Historical Experience with the Policies of Alliance-making and Neutrality/Non-Alignment (YEH)“ који се финансира из PROMIS програма Фонда за науку Републике Србије.

1. УВОД У ПРЕГОВОРЕ

Југословенска влада се услед оштре и брзе промене међународне ситуације крајем 1939. и почетком 1940. која је поново у орбиту политичких збивања вратила Совјетски Савез и његов утицај на Балкану, нашла пред новим дилемама. Спољнополитичка нужност је налагала успостављање ближих контаката са Совјетима и обнову дипломатских односа, који нису постојали од пролећа 1919. године, са циљем јачања сопствене спољнополитичке позиције у односу на Италију, Немачку и западне савезнике, али је страх од могућег јачања бољшевичког утицаја у земљи и конфронтирања са англо-француским савезницима или земљама Осовине претио да угрози постојећи напредак ка међусобном приближавању. У тим околностима, очигледно настојећи да се приближи Совјетима, али и да у догледно време избегне директно повезивање, југословенска влада се одлучила да отпочне процес трговинских преговора са Совјетским Савезом, што је требало да представља увод у успостављање редовних дипломатских односа. О самом току преговора и међународним околностима у којима се догодило југословенско-совјетско приближавање већ смо писали, углавном на основу извора југословенског порекла и објављених совјетских извора, у монографији о југословенско-совјетским односима између 1939. и 1941. године (Животић 2016, 157–188), али се проналажењем нових архивских извора у Руском државном архиву социјално-политичке историје у Москви и Хрватском државном архиву у Загребу наметнула потреба да у светлу нових извора свеобухватније сагледамо и расветлимо процес успостављања трговинских веза између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза и редефинишемо раније донете закључке.

Кнез Павле је од тренутка преузимања врховне власти у земљи у октобру 1934. године изузетно опрезно наступао према питању успостављања било каквих званичних контаката са Совјетским Савезом. У моментима кад је већ било одлучено да се приступи трговинским разговорима, он је сматрао да формално признање Совјетског Савеза и успостављање редовних дипломатских односа треба максимално одгодити и одуговлачити. Резолутно је тврдио да то треба учинити само ако буде неопходно, а унутрашња ситуација у земљи сталожена и сређена. Био је уверен да би будуће совјетско посланство у Београду било стециште „незадовољних елемената“ и опозиције, а да би совјетски посланик сигурно политиком ширења православних и словенских веза привукао и шире масе. За себе је записао да се не сме заборавити „туторство Хартвигово“ мислећи на улогу руског посланика Николаја Хартвига у Србији уочи Првог светског рата. Био је дубоко уверен да се „Русија мора искористити за наше циљеве“ и да се не

сме заборавити да је постојећа сродност истовремено и највећа опасност по будуће односе и очување југословенске националне независности. Закључио је: „Нипошто не пустити Русију на Балкан.“¹ Страхови и сумње кнеза Павла представљали су озбиљан инхибирајући фактор на путу југословенско-совјетског зближавања. Стрепња од могућег ширења болшевизма, али и политичке, економске и војне хегемоније „старијег брата“ на Балкану су се комбиновале с негативним ставом београдске јавности према совјетској војној интервенцији у Пољској, нападу на Финску, политици на Балтику и односу према Румунији чинећи сам приступ Југославије Совјетском Савезу изразом не само природне тежње већ крајње геополитичке нужде.

За отпочињање трговинских преговора који су замишљени као увод у успостављање дипломатских односа, изабран је раније утврђени дипломатски канал који је водио преко амбасадора у Анкари Илије Шуменковића и Алексеја Терентјева. Са тим циљем југословенски министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић је 22. марта 1940. обавестио Шуменковића да је влада донела одлуку да у Совјетски Савез упути једну званичну делегацију ради отпочињања економских преговора. Истовремено му је наложено да у највећој дискрецији о томе обавести свог колегу Терентјева.² Шуменковић је одмах контактирао са Терентјевим, који је са своје стране поздравио југословенску иницијативу и изразио своје уверење да ће совјетска влада сигурно позитивно реаговати, али да не може дати званичан одговор пре него што буде добио одговор од свог министарства.³ Он је одмах информисао своје претпостављене о југословенској намери да у Совјетски Савез упути делегацију састављену од виших државних чиновника с циљем потписивања посебног трговинског споразума између Југославије и Совјетског Савеза. Навео је да га је Шуменковић обавестио да би се такав корак југословенске владе могао сматрати потезом чији је циљ стварање погодне основе за развој будућих међудржавних односа. Свега неколико минута након што је Шуменковић отишао, њега је посетио саветник југословенске амбасаде који га је замолио да разговоре које је имао са Шуменковићем држи у потпуној дискрецији. Истицао је да се

¹ Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд 797 – Лични фонд кнеза Павла Карађорђевића, ролна 15, *Белешка о Русији (април 1940)*; вид. и Милошевић. М. 3–4/2002. Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године. *Историјски записи*: 99–100.

² АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 599, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 22. марта 1940.*

³ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 600, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 23. марта 1940.*

суздржао од било каквих званичних изјава и одговора на југословенску иницијативу.⁴

Очекивани званични одговор совјетске владе је стигао већ 26. марта. Совјетска влада је одговорила да нема ништа против успостављања нормалних економских веза с Југославијом, али да би желела да буде упозната с југословенским планом вођења преговора, односно потенцијалном агендом с којом би југословенска делегација дошла на преговоре у Москву.⁵ Истог дана Шуменковић је обавестио своје министарство да га је Терентјев известио да је добио сагласност од Молотова. Совјетска влада је позитивно одговорила на југословенску иницијативу за успостављање трговинских односа, истичући да је у принципу сагласна да владина трговинска делегација дође у Москву. Совјети су били спремни да, уколико југословенска страна на томе буде инсистирала, задрже преговоре у апсолутној дискрецији, али су тражили да им се унапред достави базично југословенско виђење преговора.⁶ У даљим контактима између двојице амбасадора разговарало се о појединим детаљима којима је требало разјаснити југословенску и совјетску почетну преговарачку позицију, односно утврдити програм будућих разговора. С обзиром на околност да су преговори иницирани са југословенске стране, Совјети су југословенској страни остављала слободу да достави програм трговинских преговора.⁷ Такође, совјетски амбасадор је отворено алудирао на то да трговинске разговоре доживљава као увод у даље јачање међусобних разговора и предлагао да, ради очувања дискреције, југословенска трговинска делегација отпутује у Москву преко Цариграда, а не преко Румуније.⁸

Југословенска влада је неколико дана оклевала да одговори на совјетске услове за почетак преговора. Почетком априла, влада је посредством амбасадора Шуменковића обавестила Совјете да се њена

⁴ Письмо полномочного представителя СССР в Турции А.В. Терентьева в НКВД о предложении югославского представительства напарвить в Москву делегацию для переговоров об установлении экономических отношений 23 марта 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Москва 1992, 308.

⁵ Телеграмма НКВД полномочному представителю СССР в Турции А.В. Терентьеву о согласии Советского правительства принять официальную правительственную делегацию Югославии для переговоров об установлении экономических связей между двумя странами 26 марта 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Москва 1992, 308.

⁶ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 601, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 26. марта 1940.*

⁷ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 603, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 27. марта 1940.*

⁸ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 604, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 26. марта 1940.*

преговарачка позиција заснива на потреби закључења трговинског уговора на основу апсолутног повлашћења о обостраном поступању са пословним светом, пловидби и транзиту, затим споразума о плаћању путем клиринга коме би били придодати контингенти обострано извезених производа и отварању трговинских агенција у престоницама обеју земаља које би имале задатак да контролишу робни и платни промет, а чији би се положај прецизније утврдио током преговора.⁹ У погледу транзита робе, Совјети су предлагали да она буде транспортована преко Бугарске, сматрајући да је она најповољнија због њиховог утицаја у тој земљи, али и добрих односа које је она имала с Југославијом.¹⁰ Совјетски амбасадор је користио интензивну комуникацију с југословенским колегом да охрабри југословенску страну и на политичком плану, уверавајући свог саговорника да Совјетски Савез нема никаквих агресивних намера на Балкану, да води политику неутралности и невезивања ни за Немачку ни за западне савезнике.¹¹ Из совјетске престонице је брзо стигао одговор којим је потврђено прихватање југословенског плана преговора и изражено очекивање брзог доласка југословенске делегације у Москву. Напоменуто је да ће за преговоре бити задужен Народни комесаријат за спољну трговину.¹² Совјети су и даље са своје стране били спремни да долазак југословенске трговинске делегације држе у пуној дискрецији, али је амбасадор Шуменковић отворено изнео став да је то у стварности тешко одржати и да би било добро, у сагласности са совјетском страном, издати одговарајуће саопштење за јавност како би се у моменту преговора избегли злонамерни и нетачни коментари. Совјети су очекивали податке и о тачном саставу делегације, термину њеног доласка у Москву и путу којим ће стићи. Шуменковић је тражио дозволу да о томе обавести турску страну, стрепећи да би даља дискреција могла довести до ситуације у којој би домаћини добили информације из других извора, што би југословенског амбасадора довело у крајње непријатну ситуацију.¹³ Министар Цинцар-Марковић је одговорио да ће у најкраћем року послати информације о саставу и кретању југословенске делегације и о

⁹ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 607, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 7. априла 1940.*

¹⁰ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 609, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 9. марта 1940.*

¹¹ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 608, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 9. априла 1940.*

¹² АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 610, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 10. априла 1940.*

¹³ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 611, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 11. априла 1940.*

односима са турским представницима.¹⁴ Он је 16. априла обавестио Шуменковића да ће наредног дана југословенска влада издати званично саопштење о одласку југословенске привредне делегације у Москву. Јављао је да ће југословенску преговарачку групу предводити бивши министар Милорад Ђорђевић¹⁵ и помоћник министра трговине и индустрије Сава Обрадовић, а да ће у делегацији бити још неколико чиновника чија ће имена послати накнадно. Одлучено је да југословенска мисија отпутује преко Букурешта, па је совјетска страна замољена да изда неопходне визе члановима југословенске делегације. Очекивао је да ће чланови делегације кренути на пут у року од недељу дана.¹⁶

Заиста, 18. априла, београдска *Политика* је донела вест о одлуци да се у Москву упуту југословенска делегација за вођење трговинских преговора са Совјетима и да ће на њеном челу бити бивши министар Милорад Ђорђевић (*Политика* 1940). Истог дана, Цинцар-Марковић је југословенске представнике у иностранству обавестио о скором одласку југословенске трговинске делегације у Совјетски Савез ради закључења трговинског уговора са том земљом и дао налог да о том југословенском кораку обавесте представнике земаља домаћина. Истицао је да су Југославији у условима непосредне ратне опасности, неопходне сировине које се могу набавити само у СССР и САД. Совјетски Савез је долазио у обзир за набавку памука и нафте. Напомињао је да то не значи успостављање званичних дипломатских односа, али да представља важан корак у правцу нормализације југословенско-совјетских односа.¹⁷ Совјетска страна је убрзо, посредством амбасадора

¹⁴ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 612, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 13. априла 1940.*

¹⁵ Милорад Ђорђевић (1896–1943). Основну школу и гимназију је завршио у Шапцу, а Правни факултет у Алжиру. У Министарству финансија је радио од 1919. године. Бавио се буџетским и финансијским питањима. Био је помоћник финансијског директора Народне банке, вицегувернер Народне банке, министар финансија у владама Петра Живковића, Војислава Маринковића, Николе Узуновића и Милана Сршкића (новембар 1931 – децембар 1934), а потом директор неколико банака, укључујући и Београдску задругу, која је сматрана банком владарског дома. Као министар се посебно ангажовао на стабилизацији државних финансија и смањењу државних расхода. Ухапшен је за време немачке окупације и заточен у логору на Бањици. Више пута је ислеђиван од Гестапоа. Од њега се тражило да да изјаву да је током трговинских преговора у Москви радио на стварању савеза против Трећег рајха. Пошто није хтео да сарађује с полицијским органима, стрељан је 9. маја 1943. године.

¹⁶ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 613, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 16. априла 1940.*

¹⁷ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 614, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 16. априла 1940.*

Терентјева, званично обавештена о саставу југословенске делегације. Потврђено је да ће се на челу југословенских преговарача налазити Милорад Ђорђевић и Сава Обрадовић и да ће у делегацију бити и вицегувернер Народне банке Љубиша Микић, Рудолф Бићанић, директор Дирекције за спољну трговину, индустријалац Иван Авсенек, саветник Министарства иностраних послова Владислав Марковић и секретар делегације Драго Залар. Делегацију су пратили и дописници агенције „Авала“ и Централног пресбиороа. Наложено је да се совјетска страна што детаљније упозна с биографијом шефа делегације. Југословенска трговинска делегације је кренула на преговоре у Москву 20. априла 1940. преко Букурешта.¹⁸ О томе је обавештен амбасадор Терентјев. Совјетима је саопштено да Ђорђевић и Обрадовић имају владино пуномоћје да потпишу неопходне споразуме са Совјетима.¹⁹

2. МЕЂУНАРОДНЕ РЕАКЦИЈЕ

Специфичност југословенске спољнополитичке позиције у односу на Велику Британију и Француску и економска зависност од Немачке и Италије наметали су опрезан приступ према заинтересованим великим силама, које су будно пратиле совјетска настојања усмерена ка јачању њеног утицаја на Балкану. Из разлога посебне осетљивости односа с Италијом, југословенски министар иностраних послова Цинцар-Марковић је 17. априла позвао италијанског посланика у Београду како би га лично обавестио о југословенским разлозима за отпочињање трговинских разговора са Совјетима. Он је истакао да је југословенска влада била принуђена да отпочне разговоре због алармантне несташице кључних сировина – нафте, памука и гвожђа, које се услед ратних околности могу набавити искључиво на совјетском или америчком тржишту. Гледано из југословенског угла, снабдевање из САД би било проблематично због велике удаљености и сигурне англо-француске контроле. Наводио је да је то био главни разлог што је југословенска влада решила да започне преговоре са Совјетима о закључењу трговинског споразума на бази најповлашћеније нације. Обавестио је италијанског посланика да су прелиминарни разговори о томе дали позитивне резултате и да ће у најскорије време југословенска делегација, предвођена некадашњим министром Ђорђевићем, отпутовати у Совјетски Савез. Италијански посланик је отворено питао да ли

¹⁸ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 617, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 19. априла 1940.*

¹⁹ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 620, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 20. априла 1940.*

тај корак представља увод у успостављање званичних дипломатских односа. Одговорено му је да ће се о томе размишљати по завршетку трговинских разговора уколико буду окончани позитивно. Истог дана, уважавајући специфичности међудржавних односа, Цинцар-Марковић је позвао и немачког посланика и обавестио га о томе.²⁰ Италијански посланик је процењивао да је вест о одласку југословенске делегације у Москву пропраћена у београдској штампи на контролисан и резервисан начин и да сам почетак званичних разговора говори о томе да је завршено с антисовјетском нотом југословенске спољне политике, која је представљала једно од њених деценијских обележја. Примећивао је да су разговори наишли на позитиван пријем у левичарским и патриотским круговима у земљи. Лично је сматрао да англо-француска пропаганда почетак разговора жели да представи као нов израз антииталијанског и антинемачког става југословенске владе, што је сматрао апсурдним с обзиром на то да већина земаља има редовне дипломатске и трговинске везе са Совјетима.²¹ С друге стране, совјетске обавештајне структуре су на основу информација којима су располагале дошле до закључка да је Италија припремала напад на Југославију средином априла 1940. године, али да је почетак југословенско-совјетских економских преговора утицао на то да италијанска влада одустане од такве намере и да делимично повуче своје војне снаге с југословенске границе, а да у Југославији постоји нада да ће Француска помоћи Југославији у случају италијанског напада.²² У круговима италијанског посланства у Београду се спекулисало да је одлука владе да започне трговинске преговоре са Совјетским Савезом изазвала кризу владе. Говорило се да је лидер словеначких клерикалаца и председник Сената Антон Корошец изразити противник одласка југословенске трговинске делегације у Москву ради преговора и да прети да ће изићи из владе и отићи у опозицију.²³ Ширили су се и гласови да ће у наредним данима уследити и оставке Михе Крека и бана Дравске бановине Натлачена као израз неслагања с политиком отварања преговора и

²⁰ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 17. aprila 1940. o odluci jugoslovenske vlade da započne pregovore sa SSSR radi zaključenja trgovinskog sporazuma. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo, Beograd 1969, 599–600.

²¹ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 20. aprila 1940. Čanu o pisanju jugoslovenske štampe i reagovanju javnog mnjenja povodom vesti o početku trgovinskih pregovora između Jugoslavije i SSSR. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo, Beograd 1969, 599–600.

²² Из сводки Пятого управления РККА по событиям на Западе, 3 мая 1940. Военная разведка информирует. *Документы Разведуправления Красной армии (январь 1939-июнь 1941)*, составитель В. А. Гаврилов. Москва 2009, 300.

²³ О политичким ставовима Антона Корошеца опширније: М. Зечевић. *Прошлост и време. Из историје Југославије*. Београд 2003.

приближавања Краљевине Југославије Совјетском Савезу.²⁴ Насупрот њима, београдски интелектуалци окупљени око Српског културног клуба поздравили су најаву о почетку југословенско-совјетских трговинских преговора као увод у успостављање међусобних дипломатских односа и приближавања Совјетском Савезу, истичући да се тиме исправља грешка која је почињена у периоду између 1928. и 1933. године, кад је, према њиховој оцени, био најповољнији тренутак за међусобно признање (објављено у *Српском гласу* 25/1940, 7). Полазило се од тога да односи са Совјетским Савезом до тада нису успостављени из чисто унутрашњих, а не спољнополитичких разлога и да прилике у којима се нашла југословенска краљевина неизоставно налажу одржавање добрих односа с државама које су заинтересоване за Балкан и које могу „имати велики утицај као Русија“ (*Српски глас* 27/1940, 1). Зато се много полагало на будуће зближавање са Совјетским Савезом у коме су ангажовани српски интелектуалци видели природног наследника некадашње Руске империје.

Сличан дипломатски поступак прелиминарног обавештавања био је предвиђен и према британском отправнику послова кога је помоћник министра иностраних послова Смиљанић позвао к себи увече 17. априла и пренео му намеру да жели да му лично саопшти, пре него што то буде објављено у јавности, да је југословенска влада донела одлуку да започне трговинске преговоре са Совјетима. Рекао је да ће и југословенски посланик у Лондону то званично саопштити британској влади. Смиљанић је сматрао да почетак трговинских преговора треба да буде увод у успостављање званичних дипломатских односа са Совјетима. На питање британског отправника послова шта је предмет разговора, Смиљанић је одговорио да Југославија намерава да у Совјетском Савезу купује нафту и памук које је Југославија тешко набављала на слободном тржишту, за које је сматрао да би, у случају повољног исхода разговора, могле лако да се транспортују Дунавом и Црним морем. Истицао је да ће Југославија вероватно извозити дуван и живу стоку у Совјетски Савез. Британског дипломату су интересовали даљи кораци југословенске владе, али је Смиљанић избегавао директан одговор истичући да југословенска дипломатија још од 1933. године, кад је југословенска влада потписала са совјетском владом и владама других земаља пакт који дефинише агресора, изводила закључак да се Југославија на тај начин сагласила с признањем совјетске владе. Британци су сматрали да би споразум о куповини совјетске на-

²⁴ Војни архив (ВА), пописник 17, к. 26а, ф. 4, д. 6, *Информација Управе града Београда Другом обавештајном одељењу Главног Генералштаба.*

фте од југословенске владе био повољан по Британију и њене ратне напоре уколико би количине совјетске нафте испоручене Југославији смањиле укупну квоту коју Совјетски Савез испоручује Немачкој. Са памуком је ситуација била неповољнија. Начелно, британски споразум с Југославијом о контингентирању увоза памука није спречавао Југославију да набавља памук у Совјетском Савезу. Они су размишљали да комплетан будући совјетски извоз памука у Југославију укључе у укупну квоту увоза памука одређену за сваки квартал. У круговима британске дипломатије се оцењивало да је југословенска влада предузела одлучујући корак који превазилази оквире економског значаја јер ће трговинска размена бити ограниченеих размера пошто ће совјетски извоз морати да буде покривен југословенским у ту земљу. Главни значај покренутих економских разговора видели су у јасном отварању перспективе успостављања дипломатских односа и напуштању политике вештачког одржавања односа с представником царске Русије, чије се име у виду заступника руске емиграције и даље налазило на дипломатској листи, и то због дужине присуства у земљи на почасном првом месту. Оцењивало се да ће такав корак југословенске владе наићи на велике симпатије београдске јавности. Сличан разговор помоћник министра Смиљанић је обавио и са француским представником у Београду.²⁵

Наредних дана британски посланик у Београду Кемпбел обавестио је своје министарство да је од кнеза Павла добио детаљне информације о томе да су контакти са совјетском страном успостављени преко југословенских и совјетских представника у Анкари и да је ту иницијативу Москва с одушевљењем прихватила. Према Кемпбеловим речима, кнез Павле је рекао да се на такав корак одлучио након што је проценио да би такав потез у Италији изазвао осећај несигурности и неизвесности јер су те две земље оштро калкулисале с антибољшевичким уверењима кнеза Павла и чврсто рачунале на то да он неће посегнути за приближавањем Совјетском Савезу. Кнез Павле је говорио да трговински преговори са Совјетима могу довести и до успостављања дипломатских односа, али да то и није његов главни циљ, већ држање Италије у неизвесности. Сматрао је да је таквој југословенској политици погодновало то што Британија није ушла у оштар сукоб са Совјетима поводом Финске јер би у том случају мане-

²⁵ Poverljivi izveštaj отправника poslova u Beogradu Dewa državnom sekretaru lordu Halifaxu, 18. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 424–425.

варски простор Југославије на дипломатском пољу био знатно сужен и у погледу односа са Совјетима сасвим ограничен.²⁶

О совјетско-југословенским економским преговорима с британским послаником у Београду разговарао је и министар Цинцар-Марковић, који није крио задовољство због отварања тог дипломатског канала. Југословенски министар је истицао улогу кнеза Павла у отпочињању преговора за кога је нагласио да је морао да се уздигне изнад личних осећања. Њега је занимао став британске владе према учињеном југословенском потезу. Добио је одговор да Велика Британија такав југословенски акт сматра корисним посебно за односе с Италијом. Цинцар-Марковић је истицао да се приликом доношења одлуке о започињању преговора посебно водило рачуна о италијанској и немачкој реакцији. Није пропустио прилику да нагласи да ће економски преговори бити вођени изузетно обазриво и да ће резултирати успостављањем дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза.²⁷

Југословенски посланик у Лондону Иван Суботић је 18. априла, по инструкцијама југословенске владе, обавестио подсекретара Батлера да југословенска страна намерава да с представницима совјетске владе отпочне економске и финансијске преговоре. Он је британску страну обавестио саставу делегације и да је главни циљ започињања преговора настојање владе да реши постојеће проблеме у снабдевању неопходним сировинама. За шефа делегације Ђорђевића је рекао да је конзервативних начела. Тиме је вероватно код свог саговорника желео да створи утисак да југословенска влада остаје и даље на својим старим антибољшевичким позицијама и постулатима очувања неутралности у постојећем сукобу. Британски дипломата је саслушао Суботића, али није коментарисао информације које је добио.²⁸ Британци су били поприлично скептични у вези с исходом југословенско-совјетских трговинских

²⁶ Strogo poverljivo privatno pismo poslanika u Beogradu Campbella stalnom državnom podsekretaru Alexanderu Cadoganu, 22. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 426; вид. и Милошевић, М. 3–4/2002. Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године. *Историјски записи*: 103–104.

²⁷ Poverljivi izveštaj poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru lordu Halifaxu 27. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 431.

²⁸ Službena beleška o razgovoru jugoslovenskog poslanika u Londonu Subotića sa parlamentarnim podsekretarom u Foreign Office-u Butlerom, 18. aprila 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski Beograd 1996, 423; вид. и Милошевић, М. 3–4/2002. Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године. *Историјски записи*: 105.

преговора. Нису били сигурни да ће они резултирати обновом дипломатских односа. Оцењивали су да је одлука о отпочињању трговинских разговора била популарна, али из погрешних разлога јер се веровало да су покренути искључиво да би се напакостило Италији. Процењивало се да Италија неће дозволити јачи совјетски продор ни ширење совјетске пропаганде. Штавише, и поједини југословенски спољнотрговински чиновници нису очекивали да ће уговор бити закључен и сматрали су да започети разговори имају пре карактер извиђања ситуације пре закључења споразума. Сумњало се да ће Совјети испоручити Југославији нафту јер је нису хтели испоручити ни америчким компанијама и да су совјетски захтеви за југословенским испорукама олова и бабра само совјетска манипулација јер они располажу довољним количинама тих метала.²⁹

Непосредно по одласку југословенске трговинске делегације у Москву, совјетски посланик у Мађарској Шаронов се приликом отварања једне изложбе срео с југословенским министром трговине и индустрије Иваном Андресом. Том приликом Андрес је совјетског дипломату уверавао да је прави иницијатор разговора управо кнез Павле, који је упоркос томе што је према питању разговора са Совјетима раније имао изразито негативан став, сада позвао министра Андреса и наложио му да отпочне преговоре са Совјетима. Андрес је говорио да је наводно он лично намеравао да путује у Москву, али да је кнез Павле сматрао да због непостојања редовних дипломатских односа, уместо министра, делегацију треба да предводи бивши министар. Југословенски министар је говорио да је почетак трговинских преговора са Совјетским Савезом веома добро примила београдска јавност, која посебно поздравља совјетски повратак политици панславизма.³⁰

На саму најаву одласка југословенске трговинске делегације у Москву реаговала је и немачка дипломатија посредством свог амбасадора у Анкари Фон Папена, који је у писменој форми честитао совјетском амбасадору на том кораку, поздравивши са своје стране предузете мере. Оценио је да ће тај корак допринети очувању мира на Балкану. Терентјев је о томе обавестио Шуменковића, истичући свој утисак да Папен раније није био обавештен о југословенско-совјетским разго-

²⁹ Privatno poverljivo pismo poslanika u Beogradu Campbella A. Cadoganu, 6. maj 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 439.

³⁰ Запись беседыполномочного представителя СССР в Венгрии Н.И. Шаронов с министром торговли и промышленности Югославии И. Андресом 26 апреля. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1. Москва 1995, 231–232.

ворима.³¹ На Шуменковићеву отворену сугестију, Цинцар-Марковић је издао налог да се југословенски амбасадор у Анкари свом колеги званично захвали и изрази задовољство југословенске владе што је дошло до почетка трговинских разговора. Такође, захтевано је да се совјетска влада обавести о томе да су први званични разговори представника две државе наишли на топао пријем у југословенској јавности. Цинцар-Марковић се посебно захвалио амбасадору Шуменковићу на великом уложеном напору и настојању да целокупан процес преговора држи у пуној дискрецији, што је за југословенску владу било посебно значајно.³² И Терентјев се захвалио југословенском колеги и шефу југословенске дипломатије.³³ Совјети су и у наредном периоду посредством Терентјева изражавали своје задовољство отпочињањем преговора и начином на који су се они одвијали, отворено очекујући њихов повољан исход.³⁴

3. ПОЧЕТАК ПРЕГОВОРА У МОСКВИ: ОГРАНИЧЕЊА И ПОДСТИЦАЈИ

Преговори у Москви су се повољно одвијали по југословенске интересе. Чланове југословенске делегације је 8. маја 1940. године примио и народни комесар за иностране послове Вјачеслав Молотов који се према југословенским представницима односио изузетно срдечно и предусретљиво. Шеф југословенских преговарача Милорад Ђорђевић изразио је задовољство што се преговори повољно одвијају и ближе се успешном завршетку. Већ на самом почетку Молотов је изразио жаљење што до тога није дошло раније, али и додао да се на прошлост не треба освртати већ да треба гледати у будућност. Народни комесар за спољну трговину Анастас Микојан је додао да се преговори одвијају успешно. Ђорђевић је искористио прилику да отвори питање могуће пропагандне делатности совјетских представништава, као једно од најосетљивијих питања међусобних односа, на шта је Молотов одговорио да југословенска страна може бити спокојна и да он

³¹ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 622, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 22. априла 1940.*

³² АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 623, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 22. априла 1940.*

³³ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 625, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 23. априла 1940.*

³⁴ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 630, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 7. маја 1940.*

лично гарантује да совјетска трговинска представништва ни на који начин неће учествовати у ширењу било ког облика бољшевичке пропаганде и да ће се бавити искључиво својим основним послом, што је југословенска страна посебно ценила.³⁵

Питање могућег политичког деловања оба трговинска представништва, посебно совјетског у Београду, чега се југословенска страна изузетно плашила због могућих унутрашњих политичких последица евентуалне подршке југословенским комунистима, представљало је једну од кључних тачака преговора, али и једно од главних места спорења. Шеф југословенске делегације Милорад Ђорђевић је инсистирао на првобитном предлогу уговора који је био разрађен на југословенској страни и у коме је постојао став да су оба трговинска представништва дужна да се баве искључиво трговинским и економским пословима, односно да се уздржавају од било какве делатности која није дефинисана допунским протоколом. Отворено је говорио да је југословенска страна при томе имала у виду могућу политичку и пропагандну делатност обеју страна. Такав став је Ђорђевић објашњавао југословенском жељом да се оба представништва баве својим пословима на темељу међусобног поверења и лојалности, у којима протичу југословенско-совјетски преговори. Инсистирао је на томе да треба избећи ситуацију у којој би приватне активности службеника представништва могле да отежају испуњење закључених споразума. Истицао је да у свакој земљи постоји унутрашњи режим који не сме да интересује другу страну. Зато је сматрао да би уношење поменуте фразе у споразум служило том циљу. Анастас Микојан је реаговао одлучно, изјавивши да поменути југословенски захтев сматра анахроним и да се он не може наћи у уговорима закљученим у последњих двадесет година, сем у случају уговора с Великом Британијом и Сједињеним Америчким Државама, чије су владе имале одређене страхове и инсистирале на уношењу такве клаузуле у текст споразума. Изјавио је да се совјетски и трговински и политички представници не баве пропагандом и да сходно томе немају таквих намера ни у случају Југославије. По њему би било сасвим неумесно то чинити јер би таква клаузула која би се тицала могућег политичког деловања трговинских представништва била у супротности с првим делом споразума, у коме се говори

³⁵ АСАНУ, 14438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића, *Белешка о пријему југословенске трговинске делегације код председника Савета комесара и комесара за спољне послове г. Молотова у Кремљу – Москва на дан 8. маја 1940. године*; Из записи беседе наркома иностраних дел СССР В.М. Молотова с членами югославской экономической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Москва 1992, 313–316.

о пријатељству између две земље. Ђорђевић је одговорио да и он мисли да би клаузула тог типа била потпуно анахрона и да би за Совјете било апсолутно непотребно да је унесе у споразум који нема никакав политички карактер, али је молио совјетску страну да схвати да политичка, па и психолошка перцепција Совјетског Савеза у југословенској средини нису исте као у другим срединама, посебно британској. Како је сам истицао, није желео да суди унапред, али је изјавио да је сигуран да ће совјетски трговински представник у Југославији уживати посебан третман и да ће бити прихваћен не само на званичан начин већ уз уважавање свих традиционалних и историјских веза „свим срцем, не као пријатељ, већ као брат“.³⁶ Говорио је даље да у датим условима не би било пожељно да неко из опозиционих политичких редова приђе трговинском представнику и започне с њим разговоре на политичке теме које немају везе с трговинским пословима, чиме би га довео у непријатну ситуацију. Зато је предлагао да се, уколико се совјетска страна не сложи с датим предлогом, размене званична писма у којима би било прецизирано оно о чему су Микојан и Ђорђевић разговарали у вези са евентуалним пропагандним деловањем трговинских представника. Уколико размена писама не би представљала одговарајућу форму за совјетску страну, предлагао је да се закључи одговарајући меморандум, који би потписали шефови делегација.³⁷ Микојан је поновио да је такав предлог у супротности са ставом о међусобном пријатељству који фигурира у уводном делу текста споразума. Истицао је да шеф југословенске стране тражи одређену форму, али да се он, као искусан преговарач, у споразумима који третирају питања увоза и извоза није сусретао с захтевима за забрану политичке пропаганде. Није видео ни нужност ни неопходност тих захтева. На крају је изјавио да то питање излази из његових компетенција и да он не може дати одговор без консултација са својом владом. Поновио је да Совјетски Савез има велики број трговинских представника и да се ниједан од њих не бави политичком пропагандом и да имају намеру да са Југославијом успоставе искључиво пријатељске односе. Уколико југословенска страна буде инсистирала на том питању, предлагао је да се о томе разговара на наредном заседању. Ђорђевић се захвалио Микојану и изјавио да ће се том питању вратити на наредном заседању.³⁸

³⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), 84 – А. И. Микоян, О. 1, д. 17, л. 75–76. *Меморандум по вопросу о политической деятельности торговых организаций обеих стран.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

У даљем току разговора Молотов се интересовао за унутрашње политичке прилике у Југославији, истичући да је то једна сложена држава, и изразио жељу да у привредним односима са Совјетским Савезом, колико је то могуће, буду заступљени сви делови југословенске краљевине. Напоменуо је да је као председник Савета комесара СССР спреман да изађе у сусрет и другим југословенским захтевима и жељама уколико их има.³⁹ Молотов је очигледно имао у виду недавни споразум Цветковић–Мачек о стварању Бановине Хрватске, спорну совјетску политику према националном питању у Југославији, али и намеру да трговински разговори у скорој будућности прерасту у тешње политичке контакте (Нортнер 1965, 187–188). Ђорђевић је говорио о мањим проблемима који постоје у преговорима. Истицао је да југословенска влада не може потпуно да одговори совјетским захтевима за испоруку руда пошто је југословенска производња ангажована за потребе других земаља и домаће потребе, а да је југословенска пољопривредна производња запостављена и да Југославија у замену може понудити контингент живе стоке и расплодних грла.⁴⁰ На Молотовљеве опаске се надовезао члан делегације Рудолф Бићанић који је прилику која му се указала искористио за личну промоцију и представљање политике Хрватске сељачке странке, истичући заслуге Стјепана Радића и његов однос према Совјетима. На крају је поентирао понављајући декларативно опредељење за развијање добрих односа и неутралности на Балкану и да посебно треба тежити успостављању добрих односа са Бугарском. Молотов је оценио да две словенске земље морају продубљивати своје везе, док је Ђорђевић бранио југословенски став и опредељење да заједно с Бугарском треба стварати један дефанзиван блок чији би циљ била одбрана заједничких интереса. Молотова је интересовало и кога Југославија сматра опаснијим по своје интересе – Италију или Немачку. Одговорено му је да је то свакако Италија и да је Југославија одлучна да истрајава на позицији своје оружане неутралности, али не и по сваку цену. Ђорђевић се дотакао и питања могућности совјетских испорука

³⁹ АСАНУ, 14438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића. *Белешка о пријему југословенске трговинске делегације код председника Савета комесара и комесара за спољне послове г. Молотова у Кремљу – Москва на дан 8. маја 1940. године*; Из записи беседе наркома иностраних дел СССР В.М. Молотова с членами југославской економической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Москва 1992, 313–316.

⁴⁰ АСАНУ, 14438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића. *Белешка о пријему југословенске трговинске делегације код председника Савета комесара и комесара за спољне послове г. Молотова у Кремљу – Москва на дан 8. маја 1940. године*; Из записи беседе наркома иностраних дел СССР В.М. Молотова с членами југославской економической делегации о ходе экономических переговоров 8 мая 1940. *Советско-югославские отношения 1917–1941*. Москва 1992, 313–316.

наоружања и војне опреме Југославији, али је добио неодређен одговор да Совјети израђују оружје за своје потребе и потребе балтичких земаља, с којима имају посебне споразуме о војној помоћи. Искористо је прилику да говори о совјетским војним и економским успесима истичући да Совјети немају никаквих обавеза ни према коме, што је требало да буде својеврсна порука југословенским емисарима да Совјети намеравају да воде потпуно независну политику према Југославији и Балкану.⁴¹

Док су разговори између две трговинске делегације трајали у Москви, тамошњи италијански амбасадор је известио своје министарство о пријему југословенске делегације код Молотова. Јављао је да је посебну забуну у дипломатском кору изазвала вест Радио Лондона да се у Москви налази југословенска војна делегација. Сматрао је да су иницијални економски разговори прерасли у разговоре политичког карактера. И он и његов немачки колега показивали су велико интересовање за саме разговоре, али су били разочарани мањком проверених и поузданих информација.⁴² То је јасно говорило и о збуњености и знатижељи која је владала и међу земљама Осовине и међу савезницима о самом почетку, току и циљевима југословенско-совјетских трговинских разговора.

Шеф југословенске преговарачке делегације Милорад Ђорђевић је, очигледно под теретом притиска који је понео из Београда, а који се очитовао у захтеву да совјетска страна чврсто обећа да се њено трговинско представништво у Београду неће бавити политичком пропагандом, то питање поново отворио у сусрету с Анастасом Микојаном 10. маја.⁴³ Тражио је совјетску гаранцију да њихово трговинско представништво у Београду неће излазити из оквира утврђеног додатним протоколом о представништвима. Констатовао је да између југословенске и совјетске стране нема начелних несугласица поводом тог питања, али је молио да се нађе одговарајућа форма која ће задовољити Београд. Изражавао је потпуно разумевање за Микојаново одбијање да формулација тог типа буде укључена у допунски протокол. Предлагао је да, ради задовољења захтева званичног Београда, као одговарајућу форму треба додати белешку у види *aide memoires* која би садржа-

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Izveštaj italijanskog отправника poslova u Moskvi od 10. maja 1940. Ćanu povodom boravka jugoslovenske privredne delegacije u Moskvi. *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 627–629.*

⁴³ РГАСПИ, 84 – А. И. Микојан, 0. 1, д. 17, л. 71–74. *Запис беседы Народного Комиссара Внешней Торговли СССР тов. Микояна, А. И. с Главой Югославской делегации г. Джорджевичем состоявшейся 10 мая 1940 года.*

ла резултате разговора на ту тему између чланова две делегације 9. маја. Изјавио је да је таква белешка већ састављена и да би могла бити представљена чим то дозволи Микојан. Микојан је одговорио да свој став може да изнесе тек пошто се упозна са садржајем поменуте белешке.⁴⁴ Ђорђевић је тврдио да је он желео само да прочита садржај те белешке, која је битна њему лично, посебно ради извештаја који ће поднети у Београду да је у Москви добио одговарајућа уверавања да у будућности неће бити никаквих разлога за бојазан те врсте. Пошто је Микојан инсистирао на томе да жели да се упозна с текстом белешке, она му је уручена на француском језику.⁴⁵

У даљем разговору Ђорђевић је говорио о проблему зграде будућег совјетског трговинског представништва у Београду. Известио је Микојана да је о томе телеграфисао у Београд и да је добио одговор да је југословенска влада спремна да реши то питање, али да сматра да тај проблем излази из мандата југословенске привредне делегације која борави у Москви и да њени чланови нису компетентни да га реше. Пошто је југословенска страна тај проблем сматрала чисто техничким, истицана је његова технички проблематична страна која би требало да буде детаљно размотрена, због чега је југословенска делегација у Москви сматрана некомпетентном за разговоре на ту тему. Ђорђевић је зато предлагао да се одгоди решење тог проблема, односно да то питање буде решено тек када совјетска трговинска делегација дође у Београд или, ако буде могуће, и раније. Молио је да совјетска страна прихвати уверавања југословенске владе да је спремна да реши поменуто питање. Ђорђевић је предлагао да се решење проблема одгоди за неко време. Сматрао је да би по повратку у Београд био у прилици да на директан начин реферише о атмосфери у којој су протекли разговори у Москви и о својим личним утисцима, што би, био је дубоко уверен, утицало на пожељан начин решења постојећег проблема без икаквих тешкоћа. Микојан очигледно није био задовољан резултатом разговора, па је отворено питао, чудећи се, какве би се тешкоће могле појавити у даљем току разговора у вези са враћањем имовине која припада Совјетском Савезу. Ђорђевић се није дао збунити и брзо је изјавио да му није потпуно јасно шта је званични Београд имао у виду када је говорио о техничким проблемима, али да је спреман да их реши. Претпостављао је да се зграда налази у центру града, да су на згради извршена одређена побољшања и да би је у сваком случају требало реновирати, али да су то ипак само његове претпоставке. Микојан

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

је одговорио да он не може ни да замисли да совјетски представник у Београду живи у хотелу, а не у згради која припада Совјетском Савезу с чиме се Ђорђевић сагласио. Микојан је инсистирао на решавању проблема приликом наредног сусрета.⁴⁶

У даљем току разговора, Микојан је обавестио Ђорђевића да је информисао Молотова о дотадашњим разговорима о списковима роба и да очекује југословенске предлоге. Ђорђевић се заложио за проширење постојећег списка предвиђене робне размене и могућности да југословенска страна купује потребне робе у Совјетском Савезу, без конкретног навођења врста потребних роба. Он је предлагао да би у поретку размене званичних писама између њега и народног комесара за спољну трговину требало предвидети да се југословенска страна, ако жели да у Совјетском Савезу набави веће количине робе од оних које су наведене у међудржавном споразуму, може директно обратити совјетској ради тих набавки, при чему би та роба била плаћена ван клиринга, односно у иностраној валути. Микојан се с тим сложио. Ђорђевић се обавезао да у току тог или наредног дана упути Микојану одговарајуће писмо. Предложио је да у писмо буде укључена обавеза да Југославија уколико буде располагала већим количинама бакра за које није заинтересована совјетска страна њима може слободно располагати, а ако Совјети буду желели додатне испоруке, да те количине бакра могу платити ван клириншког споразума. Микојан се сагласио и са тим захтевом.⁴⁷ На тај начин је договорено да контингенти по списковима буду плаћани на бази клиринга, а да испоруке већих контингената од договорених буду засноване на размени писама.

У складу с постигнутим договором, Милорад Ђорђевић је истог поподнева упутио писмо Анастасу Микојану у коме га обавештава да југословенска страна у случају потребе за хитним набавкама и у случајевима да може да плаћа слободним девизама, задржава за себе право да у Совјетском Савезу може да изврши куповину ван контингената прописаних постигнутим споразумом према условима плаћања додатних потреба слободним девизама – америчким доларима или додатним испорукама нових контингената роба који су дефинисани у прилогу основног трговинског споразума. На тај начин је југословенској страни остављен простор да у случајевима хитне потребе, у складу са

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*

сопственим финансијским могућностима, може да набави робе које су јој неопходне у Совјетском Савезу.⁴⁸

4. ПОСТИЗАЊЕ СПОРАЗУМА

Милорад Ђорђевић се 11. маја поново срео насамо и са совјетским комесаром за спољну трговину Анастасом Микојаном. Том приликом Микојан се потпуно сагласио с југословенским захтевима за совјетско преузимање обавезе да се уздржава од спровођења политичке пропаганде посредством будућег трговинског представништва.⁴⁹ Схватајући важност будућег споразума за успостављање редовне дипломатске комуникације и стабилизацију совјетског присуства на балкану, Совјети су одлучили да изађу у сусрет југословенским захтевима. Том приликом Микојан је Ђорђевићу рекао да се упознао с текстом југословенске белешке о разговорима о спречавању могуће политичке пропаганде трговинских представништава, коју шеф југословенске делегације намерава да пошаље у Београд, и изјавио да текст белешке одговара ономе о чему су разговарали те да нема ништа против да она буде послата у Београд. Ђорђевић је истакао да је то учинио како би исказао своју лојалност према Совјетском Савезу, на шта је Микојан одговорио да је то чисто југословенска, а не совјетска ствар.⁵⁰ Он је југословенског шефа делегације обавестио да је сачинио два списка роба у складу с југословенским жељама. Списак совјетских испорука Југославији само је мало измењен, али је југословенској страни остављена могућност да уколико жели даље корекције, о томе започне разговоре. С друге стране, совјетска страна је учинила веће измене списка роба предвиђених за увоз из Југославије у Совјетски Савез. Увоз меса је био потпуно искључен, али су Совјети инсистирали на увећаним испорукама бакра. Југословенској страни је остављена могућност да у случају да не може да испоручи веће количине бакра, разлику надомести испорукама олова и цинка. Пошто се упознао са совјетским предлогом, Ђорђевић је за-

⁴⁸ РГАСПИ, 84 – А. И. Микојан, 0. 1, д. 17, л. 77, *Милорад Джорджевич Господину А. Микојану Народному Комиссару Внешней торговли 10 мая 1940 года.*

⁴⁹ АСАНУ, 14438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића. *Белешка о састанку шефа југословенске трговинске делегације др. Милорада Ђорђевића с комесаром за спољну трговину А.И. Микојаном у кабинету његовом на дан 11. маја 1940. у 13 часова.*

⁵⁰ РГАСПИ, 84 – А. И. Микојан, 0. 1, д. 17, л. 79–81, *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р. тов. Микояна, А. И. Микояна с руководителем Югославской Хозяйственной делегации г-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.*

молио да са својим сарадницима додатно размотри совјетске спискове и да се након тога, истог дана, састане с Микојаном ради прецизирања споразума.⁵¹ Обојица су се сагласила да треба брзо завршеити преговоре и закључити договорене споразуме. Ђорђевић је своју журбу правдао разлозима погоршања међународне ситуације, због чега је желео да се што пре врати у Београд. Очигледно мислећи на почетак немачког напада на Француску, говорио је о могућим акцијама Италије против Југославије. Захваљивао се Микојану на могућности да посао закључења међудржавног споразума буде завршен исте вечери.⁵²

Микојан је Ђорђевића обавестио да је с Молотовим разговарао о могућности повећања укупне размене преко квота које су биле предвиђене усаглашеним споразумом о платном промету, да се Молотов сагласио с тим и да очекује конкретан југословенски предлог. На то је Ђорђевић спремно одговорио да Југославија може посебном разменом писама да се обавезе на увоз и већих контингената од оних које буде предвиђене споразумом, под условима који су прописани споразумом о плаћању.⁵³ И с тим се Микојан начелно сагласио. О могућој совјетској испоруци ратног материјала Југославији, односно бензина, керозина, авионских мотора, гума, авиона и противтенковских оруђа, што је поменуто у ранијим разговорима, Микојан је изјавио да Совјети ратни материјал израђују за себе и балтичке земље с којима имају важеће споразуме о пријатељству и ненападању, да имају обавезе и према Бугарској, с којом имају редовне дипломатске односе, али да су, упркос чињеници да Југославија не припада ниједној од те две категорије земаља, спремни да испоруче тражено наоружање и војну опрему, на чему му се Ђорђевић посебно захвалио.⁵⁴ Микојан је молио и да се што пре реши питање смештаја совјетског трговинског представништва у Београду, пре него што совјетски представник стигне у Београд, како не би био приморан да станује у хотелу, што би стварало неповољан утисак у јавности. Ђорђевић се с тим сложио и обећао пуну помоћ и подршку југословенске владе.⁵⁵ Микојан се сложио с ранијим Ђорђевићевим предлогом да питање смештаја совјетског трговинског

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

⁵³ АСАНУ, 14438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића. *Белешка о састанку шефа југословенске трговинске делегације Др. Милорада Ђорђевића с комесаром за спољну трговину А.И. Микојаном у кабинету његовом на дан 11. маја 1940. у 13 часова.*

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

представништва у Београду буде решено када се Ђорђевић врати у Београд. Изражавао је своје пуно поверење у и намере југословенске владе и у лична Ђорђевићева уверавања. Очекивао је да то питање буде решено најкасније у наредних месец дана, а Ђорђевић га је чврсто уверавао да ће то питање бити решено у том року.⁵⁶ Микојан је, очигледно наступивши с позиције совјетског државног врха, крајње предусретљиво наступио према југословенским захтевима, настојећи да код југословенског саговорника створи утисак апсолутне совјетске отворености и разумевања за југословенске потребе и захтеве. На тај начин се исказивало совјетско настојање да охрабри југословенску дипломатију на путу отворањем приближавања Совјетском Савезу. Истог дана потписани су и уговор о трговинским односима и поморској пловидби, као и његов допунски протокол. Сам трговински уговор са Совјетским Савезом представљао је извесно одступање од дотадашње југословенске спољнотрговинске праксе. Осим уопштених формулација карактеристичних за тадашње међународне економске односе, уговор је садржао низ одредаба које су превазилазиле потребу регулисања међусобних економских веза и које су третирале међудржавне трговинске везе као својеврсну супституцију за непостојање редовних дипломатских односа, док су међусобним договором трговинска представништва суштински третирана као незванична дипломатско-конзуларна представништва. У случају успостављања дипломатских односа између две земље, предвиђено је да трговинска представништва изгубе ту функцију. Тиме је стварана погодна основа за успостављање редовних канала дипломатске комуникације.

У погледу југословенских захтева за совјетским испорукама наоружања и војне опреме, Микојан је на поновно Ђорђевићево инсистирање одговорио да Совјетски Савез може да испоручи авионе ловце и бомбардере, друго наоружање и војну опрему земљама са којима има закључене споразуме о узајамној помоћи и земљама са којима има редовне дипломатске односе, на пример с Бугарском. У том смислу је изјавио да би Совјетски Савез у перспективи могао да испоручи Југославији тражено наоружање и војну опрему. Ђорђевић није крио задовољством таквом изјавом Микојана те је рекао да ће југословенска влада посебно ценити то саопштење совјетске владе.⁵⁷ Микојанова алузија на то да совјетска страна испоручује оружје или земљама с којима има редовне дипломат-

⁵⁶ РГАСПИ, 84 – А. И. Микојан, 0. 1, д. 17, л. 79–81. *Запись беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р. тов. Микояна, А. И. Микояна с руководителем Югославской Хозяйственной делегации 2-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.*

⁵⁷ *Ibid.*

ске односе или својим савезницима била је јасна порука југословенској страни да се може надати испорукама војног материјала само у случају даљег развоја југословенско-совјетских односа и успостављања редовне дипломатске комуникације.

Ђорђевић и Микојан су се поново срели истог поподнева. Разговор је започео Ђорђевићевим импресијама из посете фабрици аутомобила „Ј. В. Стаљин“ у Москви. Говорио је да због недостатка времена није могао да обиђе све погоне. Обилазак фабрике и њеног дома културе на њега је, према сопственом признању, оставио снажан утисак. Микојан је говорио да ускоро почиње с радом фабрика за производњу малолитражних аутомобила. На то је Ђорђевић одговорио да би у Југославији малолитражни аутомобили наишли на велико интересовање и да се Југославија суочава с великим несташицама бензина. Микојан је био на становишту да би Југославија у случају да Совјетском Савезу испоручи веће количине бакра и обојених метала могла да рачуна на совјетске испоруке бензина у складу са својим увећаним испорукама метала совјетској страни.⁵⁸ Потом су прешли на прецизирање садржаја робних листа. При дефинисању робних листа, обе стране су се сагласиле да се одреди сума од милион долара за обе стране. Ђорђевић се није сагласио са совјетским захтевом за испоруком бакра у вредности од 550.000 долара. Сматрао је да Југославија није у стању да изврши обавезу те врсте како због домаћих потреба, тако и због обавеза које је већ преузела у односу на друге земље које су куповале руду бакра из Југославије. Зато је предложио да укупна сума буде смањена на испоруку бакра у вредности од 450.000 долара, да за преосталих 100.000 долара Југославија испоручи концентрате цинка и олова у вредности од 50.000 долара, а да за осталих 50.000 долара повећа испоруке боксита. При томе је Ђорђевић подвукао да ће се Југославија постарати да у будућности, чим се за то укаже прилика, увећа своје испоруке бакра Совјетском Савезу. Одговарајући на Ђорђевићев предлог, Микојан је предложио да се југословенска испорука концентрата олова и цинка повећа на укупно 80.000 долара, а да се испорука боксита смањи на вредност од 20.000 долара. Ђорђевић се сагласио с Микојановим предлогом⁵⁹ и отворио питање будућних испорука совјетског бензина Југославији, настојећи да издејствује веће количине. Микојан је начелно прихватио предлог о поновном разматрању количина совјетског бензина који ће бити

⁵⁸ РГАСПИ, 84 – А. И. Микојан, 0. 1, д. 17, л. 82–84. *Запись второй беседы Народного Комиссара Внешней Торговли Союза С.С.Р. тов. Микояна, А. И. Микояна с руководителем Югославской Хозяйственной делегации 2-ном. М. Джорджевичем состоявшейся, в присутствии т.т. Мая и Ксейкина 11 мая 1940 года.*

⁵⁹ *Ibid.*

испоручен Југославији, истичући да те количине могу бити увећане на рачун количина других роба не излазећи из утврђене укупне суме међусобне трговинске размене. Обе стране су се договориле да списак роба намењених совјетским испорукама Југославији буде коригован за совјетску испоруку бензина Југославији у вредности 100.000 долара на рачун смањења за 50.000 долара вредности пољопривредних машина и за смањење ставке под називом „друга роба“ за истоветан износ. Микојан је прихватио остале југословенске предлоге.⁶⁰ Одговарајући споразуми су закључени истог дана у поноћ, чиме су југословенско-совјетски трговински разговори, као први корак ка успостављању редовних дипломатских односа, успешно завршени.⁶¹

5. СПОРАЗУМ И ПРОМЕНЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОКОЛНОСТИ

Сама најаву успостављања трговинских веза између Југославије и Совјетског Савеза изазвала је бројне реакције заинтересованих земаља. Бугарска је изразила посебно интересовање, поздрављајући такав корак двеју влада. Оцењивано је да такав уговор омогућава Југославији, као и Бугарској, да се на совјетском тржишту снабдева потребним сировинама. Сматрало се да ће успостављање економских веза водити и ка регулисању спорних политичких питања. Није пропуштена прилика да се изрази посебно задовољство чињеницом да је Бугарска пре Југославије учинила такав корак и изрази уверење да ће, као и у случају Бугарске, то појачати осећај сигурности у земљи.⁶²

Немачка је показала живо интересовање за ток и исход југословенско-совјетских разговора у Москви. Немачки амбасадор у Совјетском Савезу Шуленбург настојао је да се код совјетских домаћина информише о самим разговорима, односно да се у директном контакту с Молотовим распита о ходу разговора. Добио је релативно штур одговор да су то класични економски разговори, да југословенска мисија има чисто економски карактер и да је за вођење преговора задужен Микојан. Сматрао је да ће економски преговори бити окончани потписивањем уговора о робној размени на бази клиринга робе ограничених размера.⁶³ У

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

⁶² АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 627, *Допис министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 22. априла 1940.*

⁶³ Беседа наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с послом Германии в СССР Ф. Шуленбургом 5 мая. Документы внешней политики, т. 23, кн. 1. Москва 1995, 248–250.

разговору с Молотовим, 10. маја, он је настојао да добије информације о новим моментима у самим разговорима. Молотов је рекао да је југословенска страна јасно опредељена за успостављање дипломатских односа. Истицао је да сами трговински преговори теку нормално и да је његов утисак да у вези са југословенским опредељењем за успостављање редовних односа још увек није постигнут унутрашњи консензус свих меродавних фактора, због чега Совјети неће форсирати то питање.⁶⁴

Непосредно по закључењу југословенско-совјетског споразума, италијански представник у Москви обавестио је своје министарство о самом споразуму. Сматрао је да је одредбе уговора веома тешко спровести у дело и да су обе стране свесне да он има првенствено политички значај и да као такав представља увод у успостављање редовне дипломатске комуникације између Југославије и Совјетског Савеза. Оцењивао је да је совјетска влада с посебним задовољством прихватила југословенску иницијативу као доказ све већег совјетског утицаја на Балкану. Према његовом мишљењу, Совјетски Савез је посебно желео да обнови свој утицај у највећој словенској земљи на Балкану, као бази даљег ширења совјетског утицаја у региону.⁶⁵

Југословенско-совјетски трговински споразум је изазвао посебну пажњу у Бугарској. Бугарски министар иностраних послова је сматрао да је то југословенско настојање да у новонасталим околностима пронађе заштитника. У Бугарској је процењивано да се у пракси првобитна процена да је реч о активностима са циљем развоја односа између Москве, Рима и Берлина показала нетачном и да је ствар сасвим супротна, односно да Југославија у Совјетском Савезу тражи заштиту од евентуалне немачке и италијанске агресије. Сматрало се да такав акт нису ометали западни савезници јер он може утицати на извесно размимоилажење између Совјета, Италијана и Немаца. Бугари нису више благонаклоно гледали на југословенско-совјетско зближавање, плашећи се да би Југославија својим геополитичким значајем и ресурсима могла преотети Бугарској првенство које је имала у успостављању политичких и економских веза са Совјетима.⁶⁶

⁶⁴ Беседа наркома иностранных дел СССР В.М. Молотова с послом Германии в СССР Ф. Шуленбургом 10 мая. *Документы внешней политики*, т. 23, кн. 1, Москва 1995, 257–259.

⁶⁵ Izveštaj italijanskog odpravnika poslova u Moskvi od 13. maja 1940. Ćanu o potpisivanju sovjetsko-jugoslovenskog ugovora o trgovini i pomorskom saobraćaju. *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 633–635.

⁶⁶ Izveštaj italijanskog poslanika u Sofiji od 24. maja 1940. Ćanu o odjekuu sovjetsko-jugoslovenskog trgovinskog ugovora u Bugarskoj. *Aprilski rat 1941. Zbornik*

6. МОГУЋНОСТИ ВОЈНИХ НАБАВКИ

Одлазак југословенске трговинске делегације у Москву изазвао је и различите спекулације и у заинтересованом делу европске јавности и у дипломатским круговима. Осим једнодушне оцене да је то увод у успостављање дипломатских односа, говорило се и о томе да је један од главних циљева преговора успостављање војнотехничке сарадње, односно југословенско настојање да у Совјетском Савезу набави неопходне количине наоружања и војне опреме који су недостајали југословенској оружаном сили.⁶⁷ Плашећи се да би такве гласине могле компромитовати југословенску неутралну позицију, министар Цинцар-Марковић је југословенским дипломатским представницима наложио да одлучно демантују такве гласине и негирају да је у Москву упућена југословенска војна делегација, наглашавајући да се трговински преговори са Совјетима повољно одвијају, али да неких нових момената у југословенско-совјетским односима нема.⁶⁸ Не може се тачно утврдити да ли је спекулисање о могућим југословенским војним тражењима од Совјетског Савеза било проузроковано оценом да би такав корак могао да уследи или је неким каналом таква информација „исцурела“ или намерно пуштена из југословенских војних и дипломатских кругова, али током разговора у Москви дотакнуто је и питање могућих совјетских војних испорука Југославији. С тим у вези, Цинцар-Марковић је од амбасадора Шуменковића затражио да преко совјетске амбасаде у Анкари провери да ли би Совјетски Савез могао Југославији да испоручи 50 до 100 ловачких авиона, 100 извиђачких авиона, тешка артиљеријска оруђа, средње и тешке тенкове, бензин и керозин за авијацију.⁶⁹ У контактима с британским ваздухопловним изаслаником у Београду новопостављени помоћник команданта југословенског ваздухопловства генерал Боривоје Мирковић није крио уверење да се модерни борбени авиони који недостају могу набавити једино у Совјетском Савезу и настојао је да са те стране набави што више борбених авиона. Није био сигуран да ли ће југословенска настојања на том плану дати

dokumenata, I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 648.

⁶⁷ О југословенским настојањима за набавкама ратног материјала у Совјетском савезу опширније: Бјелајац, М. 1–2/2006. Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941. *Војноисторијски гласник*: 41–66; Животић, А. 2016. *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*. Београд.

⁶⁸ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 632, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 7. маја 1940.*

⁶⁹ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 632, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 18. маја 1940.*

жељени резултат, али је сматрао да постоје добри изгледи да се постигне договор о совјетској испоруци борбених авиона Југославији.⁷⁰

Према сведочењу генерала Ђорђа Лукића, тадашњег другог помоћника министра војске и морнарице, о могућим војним набавкама у Совјетском Савезу југословенски војни врх је почео да размишља 1939. године, у време оштрог усложњавања политичке кризе на европском тлу. С обзиром на изражене потребе за савременим материјалом и недостатак материјалних средстава да се у врло кратком временском периоду реализују хитне набавке реда величине три до четири годишња државна буџета, стварањем посебног фонда осигуран је део новца и донета је одлука да се набавке изврше у самој Југославији колико је то могуће, земаљама савезницама и неутралним земљама. Пошто је југословенска економија била везана за Немачку и Италију, као и чешке фабрике које су се налазиле под немачком контролом, највећи део набавки реализован је у тим земљама. Са снабдевањем из земаља традиционалних савезница ствари су стајале врло лоше по југословенске интересе. С француске стране је стигао негативан одговор, уз образложење да су сви капацитети француске индустрије оријентисани ка задовољењу потреба њихових оружаних снага, док су Британци обећали зајам за задовољење дела ваздухопловних, санитетских и инжињеријских потреба и испоруку неопходних гума. Америчка војна индустрија је радила за потребе своје војске, док се приватне фабрике нису бавиле војном производњом, односно биле су стању да пређу на масовну ратну производњу тек након годину дана конкретних припрема. Како је америчка државна политика стриктно следила прокламовану линију неутралности у постојећем сукобу, од купца наоружања и војне опреме очекивали су се исплата у злату и превоз до Европе сопственим средствима, односно на свој ризик. Као једини могући избор наметао се ослонац на Совјетски Савез с којим нису постојали никакви званични односи.⁷¹ Према сећањима генерала Лукића – „осећало се да је крајње време да се успоставе дипломатски односи, па у вези с тим и тамо обратимо за помоћ“.⁷² Таквом опредељењу је, осим хитности ситуације и нужности да се задовоље војне потребе, на руку ишло и уверење највећег дела српске политичке, војне, економске и интелектуалне елите да треба коначно регулисати односе са Совјетским Савезом и успоставити редовну дипломатску комуникацију између двеју земаља.

⁷⁰ Razgovor s generalom Mirkovićem 31. maja 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, III (1939–1941)*, prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 449.

⁷¹ ВА, пописник 17, к. 4, документ 33, *Изјава генерала Ђорђа Лукића*.

⁷² *Ibid.*

Иако нису постојале званичне везе, југословенски војни врх је располагао поузданим информацијама о томе да је Совјетски Савез подигао моћну тешку индустрију и савремено наоружао и опремио своју бројну армију.⁷³ На тај начин су, осим актуелних политичких тежњи и традиционалних веза, актуелне војне потребе постале један од најважнијих разлога југословенских тежњи ка успостављању редовне дипломатске комуникације са Совјетским Савезом.

7. РАТИФИКАЦИЈА И РЕАЛИЗАЦИЈА

Совјетска државна информативна агенција ТАСС званично је саопштила да је 11. маја 1940. у Москви између представника југословенске и совјетске владе потписан трговински уговор који је у току 1940. и 1941. године подразумевао међусобну трговинску размену до нивоа од 176 милиона динара. Саопштено је и да су потписани потребни протоколи о успостављању трговинских представништава и о начину плаћања. Према саопштењу, Совјетски Савез је намеравао да из Југославије увози бакар, олово, цинк, хлор, боксит, концентрате бакра и свињску маст, док је Југославија из Совјетског Савеза требало да увози нафту и нафтне деривате, памук, пољопривредне машине и многе друге производе. Јавност је обавештена да су споразум с југословенске стране потписали Милорад Ђорђевић и Сава Обрадовић, а са совјетске народни комесар за спољну трговину Анастас Микојан.⁷⁴ Постигнути споразум је брзо почео да се реализује. Из Совјетског Савеза је примљена значајна количина памука, док је Југославија почела да испоручује метале.⁷⁵

Одмах по повратку југословенске трговинске делегације у Београд, Цинцар-Марковић је од Шуменковића затражио да посети совјетског колегу Терентјева и да му у име југословенске владе изрази задовољство због постигнутог споразума и захвалност због предусретљивости и помоћи која је пружена југословенској делегацији, посебно од Микојана и Молотова. Наложено му је да искористи прилику да совјетској страни пренесе да ће југословенска влада одмах приступити процесу озакоњења постигнутог споразума и да би желела да током предвиђене ратификације споразума у Београду совјетску владу представља амбасадор Терентјев. Међутим, југословенску владу

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 635, *Саопштење ТАСС-а од 11. маја 1940.*

⁷⁵ ВА, пописник 17, к. 4, документ 33, *Изјава генерала Ђорђа Лукића.*

је забрињавало совјетско инсистирање, изложено у разговору између Ђорђевића и Молотова, да Југославија приступи сређивању својих односа са Бугарском, што је, по Цинцар-Марковићевом ставу, било тешко изводљиво с обзиром на озбиљне тешкоће које је југословенска влада имала у комуникацији с актуелном бугарском владом. Зато се желело да у Београд дође Терентјев како би и то питање било решено у директном контакту.⁷⁶ Убрзо је стигао и совјетски одговор. Совјети су обавештавали југословенску владу да је споразум одобрен и да ће ускоро приступити процесу ратификације. Ради размене ратификационих инструмената, намеравали су да у Београд пошаљу свог представника у Софији Лаврентјева. Наглашавали су да Терентјев у актуелној ситуацији не може да напушта турску престоницу. С друге стране, југословенска дипломатија је сматрала да најављени долазак Лаврентјева има вишеструки значај посебно за југословенско-бугарске односе и совјетска настојања да се односи између две балканске државе побољшају, што је и сам Терентјев напоменуо Шуменковићу.⁷⁷ Таквом уверењу је погодивала и информација коју је југословенска дипломатија добила од својих представника у Паризу да је Молотов изјавио да Совјети неће дозволити нестанак две последње словенске земље с политичке карте Европе.⁷⁸ Југословенску страну је посебно охрабривала изјава совјетског амбасадора у Анкари дата амбасадору Шуменковићу да се Совјетски Савез залаже да се очувају и неутралност и постојеће стање на Балкану и да су Совјети спремни да употребе своју војску не само за очување безбедности својих граница већ и на просторима где буду угрожени њихови интереси. Додао је да им постојећи уговорни аранжмани с Немачком дају могућност да утичу где треба са циљем очувања мира и постојећих граница на Балкану.⁷⁹ Настојећи да максимално убрза процес озакоњења југословенско-совјетског споразума у ишчекивању доласка Лаврентјева у Београд, југословенска влада је већ 25. маја донела посебну уредбу о привредним споразумима са Совјетским Савезом, о чему су Совјети обавештени преко амбасадора Терентјева.⁸⁰

⁷⁶ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 636, Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 18. маја 1940.

⁷⁷ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 638, Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 24. маја 1940.

⁷⁸ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 639, Допис министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 13. маја 1940.

⁷⁹ АЈ, фонд 371 – Посланство Краљевине Југославије у Вашингтону, ф. 39, 189, Телеграм министра иностраних послова посланику у Вашингтону од 28. маја 1940.

⁸⁰ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 636, Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 18. маја 1940.

Реакције заинтересованих међународних кругова на вести о потписивању југословенско-совјетског трговинског уговора биле су разнолике. Французи су прве вести о намерама југословенске владе да започне ту врсту разговора са Совјетима дочекали с великим неповерењем, истичући да је реч о потезу који је на фону зближавања између Москве, Рима и Берлина. Таквом француском ставу је погодновало и почетно афирмативно писање немачке и италијанске штампе о југословенско-совјетским разговорима. Француски став је почео да се мења тек кад су Немци изразили своје резерве, а Италијани потпуно незадовољство током југословенско-совјетских разговора. Италијанске дипломате у Паризу нису криле такав став, отворено страхујући да то води ка успостављању дипломатских односа и јачању совјетског утицаја на Балкану. Тек тада су званични француски кругови поздравили договор између Југославије и Совјетског Савеза.⁸¹

Потписивањем трговинског уговора у Москви нису само успешно окончани економски преговори између Југославије и Совјетског Савеза већ су створени и неопходни услови за даље проширивање базе међудржавних односа и успостављање дипломатских односа између две земље. Важан корак у даљем међусобном приближавању представљала је најављена ратификација потписаних споразума, која је била предвиђена у Београду крајем маја или почетком јуна 1940. године. Ради планиране ратификације уговора у Београд је крајем маја допутовао совјетски представник у Бугарској Лаврентјев. Он је у разговорима с југословенским домаћинима, након обављене ратификације, изразио живо интересовање за спољнополитичку позицију Југославије, односно њену неутралну позицију у започетом европском сукобу, односе с балканским суседима и посебно њене односе с Италијом. Нарочито су га занимали југословенско виђење улоге великих сила на Балкану, италијанске политике на Балкану и Средоземљу и процена турске политике у региону уколико би се догодио сукоб у Средоземљу. Лаврентјев је крајње резервисано говорио о совјетској политици, понављајући искључиво познате фразе о совјетском опредељењу за мир и жељи да се сачувају мир и равнотежа на Балкану. За совјетско-турске и совјетско-бугарске односе рекао је само да су на нормалном нивоу. Упркос очекивањима југословенских дипломата, Лаврентјев није говорио о могућем правцу развоја југословенско-совјетских односа ни о питањима евентуалне обнове дипломатских односа и проблему одређивања згра-

⁸¹ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 639, *Донис министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 25. маја 1940*; Милошевић, М. 3–4/2002. Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године. *Историјски записи*: 107.

де за совјетско-трговинско представништво. Нагласио је да је његова мисија ограничена искључиво на размену ратификационих инструмената. Југословенским домаћинима је оптимизам уливало посебно то што су се разговори одвијали у изузетно пријатној атмосфери.⁸²

Током разговора, југословенска страна је покренула и питање могућих совјетских војних испорука Југославији, али Лаврентјев о томе није желео да говори пошто није имао потребна овлашћења за вођење таквих разговора.⁸³ Лаврентјева је на свечаној вечери приређеној у његову част у престижном хотелу на Авали угостио и југословенски министар трговине и индустрије Иван Андрес 31. маја. У пригодном говору, Андрес је истакао да је закључење трговинског уговора у Југославији примљено с посебним симпатијама и да тај акт отвара посебне перспективе за развој међусобних економских веза. Указујући на широке перспективе за развој међусобне економске размене, отворено је говорио о југословенским настојањима да путем сарадње са Совјетским Савезом измени структуру своје спољне трговине, односно да у СССР-у не види само добављача различитих врста уља, сировина, памука, нафте и гвожђа већ и испоручиоца машина и индустријских производа, као и купца југословенских руда, мануфактурних и пољопривредних производа. Осим економског, он је уговору придавао и посебан политички значај, подсећајући на историјске, културне и духовне везе између два народа. У закључењу трговинског уговора је видео залог трајнијег пријатељства и сарадње између две државе и њихових народа.⁸⁴ Лаврентјев се срдечно захвалио на добродошлици и лепом пријему, истакао значај поновног успостављања економских веза, али је у погледу даљег развоја међусобних односа остао суздржан и резервисан.⁸⁵ Раније, истог дана, Лаврентјева је примио и кнез Павле у званичну аудијенцију протоколарног карактера. Иако то није било предвиђено програмом посете, кнез Павле је примио Лаврентјева и на веома добром руском језику му казао да је веома задовољан чињеницом

⁸² АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 642, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 4. јуна 1940.*

⁸³ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 647, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 10. јуна 1940.*

⁸⁴ Hrvatski državni arhiv (u daljem tekstu: HDA), 1005– Lični fond Rudolfa Bičanića, kutija 6, *Predavanje dra Bičanića o dojmovima iz Sovjetske Rusije održano u dvorani „Radničkog doma“ 1.VI. 1940.*

⁸⁵ *Из дневника пуномоћног представитеља СССР у Бугарии А.И. Лаврентјева: реч министар трговле и промишлености Југославије И. Андреса и одговорно слово А.И. Лаврентјева на обеде у Белграде у вези са обменом ратификационих докумената Договора о трговле и мореплованију међу СССР и Југославије, 10 маја, Советско-југославски односи 1917–1941, Москва, 1992, стр. 325–326.*

да је започело успостављање односа између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза. Изражавао је наду да је успостављање трговинских веза само увод у успостављање дипломатских односа између двеју земаља.⁸⁶

Лаврентјев је обишао и Гроб незнаног јунака, где се поклатио и положио венац.⁸⁷ Након банкета на Авали и протоколарног руковања и фотографисања с председником владе Драгишом Цветковићем, Лаврентјев је посетио Оплепац, где се поклатио и положио венац на гроб краља Александра. Тиме совјетски емисар симболично у име своје државе одао почаст погинулом југословенском владару, исказавши поштовање своје земље не само према краљу Александру већ и према Краљевини Југославији. На тај начин је југословенској страни стављено до знања да Совјетски Савез поштује њен унутрашњи поредак и темеље на којима она почива као држава, а њеном вођству послат јасан сигнал да Совјетски Савез жели блиске и пријатељске односе с југословенском краљевином (Ribar 1952, 189). Посета Лаврентјева је оставила врло повољан утисак на југословенске министре, а посебно на потпредседника владе Влатка Мачека (Konstantinović 1998, 129).

Дан након ратификације југословенско-совјетског трговинског споразума, 1. јуна 1940. године, др Рудолф Бићанић је у загребачком Радничком дому одржао предавање о својим утисцима с пута у Совјетски Савез, на којем је врло похвално говорио о совјетској економији и њеном значају за југословенску краљевину, као и о скорој потреби успостављања дипломатских односа између двеју земаља. Упркос појединим критичким запажањима, превасходно у односу на животни стандард совјетских грађана и део совјетске свакодневице у коју се уверио током свог боравка у Москви, Бићанић је истакао бројне компаративне предности развоја односа са Совјетским Савезом, посебно у погледу преке потребе за диверсификацијом структуре спољне трговине југословенске краљевине, која се већ дуже време налазила под доминантним немачким и италијанским утицајем.⁸⁸

Посета посланика Лаврентјева Београду изазвала је велико интересовање јавности и дипломатских кругова, посебно Италије, као нај-

⁸⁶ В. К. Волков, „Советско-југославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941.гг.) „ *Советское славяноведение*, 6/1990, стр. 5.

⁸⁷ М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000, стр. 374–375.

⁸⁸ HDA, 1005 – Lični fond Rudolfa Bićanića, kutija 6, *Predavanje dra Bićanića o dojmovima iz Sovjetske Rusije održano u dvorani „Radničkog doma“ 1. juna 1940.*

заинтересованије земље. Писање београдских дневника *Време* и *Политика* да је Лаврентјев хитно позван у Москву, да је Совјетски Савез чврсто одређен за очување постојећег стања на Балкану и да он у Москву носи југословенске предлоге за успостављање политичке сарадње изазивало је опречне италијанске реакције. На основу доступних извора не можемо чврсто да закључимо да ли се радило о новинарској несмотрености и исконској жељи за сензационализмом или, што сматрамо вероватнијим, о изразу потребе југословенског Министарства иностраних послова да италијанској страни пошаље поруку да је Југославија одређена за приближавање Совјетском Савезу и да на тај начин у будућности жели да парира све већем италијанском притиску. Италијански посланик у Београду, очигледно узнемирен таквим вестима, похитао је код помоћника југословенског министра иностраних послова Милоја Смиљанића да провери вести. Смиљанић га је уверавао да је то очигледан пропуст цензуре, којој је задатак да спречи ширење вести које не потичу из званичних извора. Обавестио је италијанског посланика да нема нових момената у југословенско-совјетским односима и да се на том плану једино очекује обострано успостављање трговинских делегација. Истицао је да не мисли да позивање Лаврентјева у Москву има везе с Југославијом већ да су, према југословенским информацијама, он и совјетски војни изасланик у Софији позвани у Москву због личног сукоба. Говорио је да су током његове посете Југославији вођени протоколарни разговори и да су ратификовани потписани споразуми. Према Смиљанићевим речима, Совјети су исказали изричиту резервисаност према Југославији, па је користио прилику да италијанском посланику изрази своје уверење да ако не дође до совјетске иницијативе у том правцу, неће ићи даље од успостављања трговинских представништава.⁸⁹ Смиљанић није желео да италијанском саговорнику открива стварно стање и перспективе југословенско-совјетских односа, али се трудио да код њега изазове конфузију и недоумице у погледу исхода Лаврентјевљеве посете Београду.

Појачано италијанско интересовање за најновије совјетске кораке на Балкану било је подстакнуто и свежим совјетско-италијанским разговорима о разграничењу зона утицаја на Балкану и у Дунавском региону, током којих је Молотов више пута изразио совјетско незадовољство постојећим англо-француско-турским споразумом о узајамној помоћи.

⁸⁹ Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu Čanu od 8. juna 1940. o razgovoru sa pomoćnikom ministra inostranih poslova Jugoslavije u vezi s pozivanjem Lavrentjeva u Moskvu. *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, I–II, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969, 694–695.

У тренуцима кад је Совјетски Савез инсистирао на италијанском признању совјетских интереса на Црном мору, нудећи Италији да прихвати њену доминацију у Средоземљу, простор Југославије као балканске и јадранске, а самим тим и средоземне државе имао је за обе стране изузетно важан стратегијски значај. С тим у вези, совјетска дипломатија је немачкој и италијанској страни нудила тројни споразум о Балканско-дунавском региону и басену Црног мора, али је Италија, очигледно неспремна да прихвати обавезе у будућем разграничењу зона утицаја, одбила да разговара о питањима које је покренула совјетска дипломатија (Смирнова 1996, 39–41).

Британци су, сумирајући резултате трговинских преговора између Југославије и Совјетског Савеза, оценили да је краткотрајна посета Лаврентјева Београду изазвала посебно интересовање београдске јавности и да је амбасадора примио лично кнез Павле у аудијенцију. И до њих је дошла информација да се совјетски посланик није упуштао у разговоре политичке природе.⁹⁰ Британска дипломатија је процењивала да ће се Југославија у блиској будућности суочити са стварном улогом Совјетског Савеза у југоисточном делу Европе. Оцењивано је да су југословенски владајући кругови антикомунистички расположени, али да на неки апстрактан начин увек верују да имају руску помоћ и да би сада желели да ту апстрактну заштиту претворе у реалну. За трговинске преговоре са Совјетима се тврдило да немају економски већ политички значај и да су поведени у моменту кад је Југославији претила реална опасност од италијанске агресије. Чврсто су веровали да Југословени совјетско присуство на Балкану виде као противтежу италијанским и немачким интересима, али и као потенцијални извор снабдевања оружјем и војном опремом. Зато је процењивано да ће југословенска влада у најкраћем времену приступити обнови дипломатских односа са Совјетским Савезом. У погледу могућих праваца совјетске политике на Балкану, Британци су процењивали да би Совјети, у случају да се Турска прикључи савезницима у рату против Италије, могли да интервенишу ради њеног обуздавања како би сачували равнотежу снага и мир на Балкану. У случају да Италија нападне Грчку, Совјети би могли да изолују конфликт и спрече интервенцију Југославије и Грчке. У том циљу би могли да искористе и Бугаре. С обзиром на то да би Југославија, за коју се веровало да ће стати на страну савезника, сасвим сигурно у једном моменту могла да пожели да интервенише у Бугарској, у том

⁹⁰ Izveštaj poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru lordu Halifaxu od 13. juna 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 476–477.

случају би се могло десити да Совјети заузму позицију против ње и њених интереса.⁹¹

У очекивању даљег развоја догађаја, постигнути уговори о трговини и поморском саобраћају почели су да дају резултате. Већ почеком јуна, брод „Ловћен“, који је до тада саобраћао на линији између Сушака и Констанце, требало је да продужи постојећу линију и плови до Одесе. На тај начин би биле поново успостављене поморске саобраћајне везе између двеју земаља.⁹² Совјети су поздравили такав југословенски корак и у наредних неколико дана дали своју сагласност за успостављање нове бродске линије која је у редовном саобраћају требало да повеже две земље.⁹³

8. РЕЗУЛТАТИ ПОСТИГНУТОГ СПОРАЗУМА

Упркос обостраној жељи за развојем међусобних економских веза, трговински односи између југословенске краљевине и Совјетског Савеза имали су ограничен домет до почетка Априлског рата. Иако то није била економска размена широког обима, југословенски извоз у СССР био је знатно већи од совјетског извоза у Југославију. Закључно с крајем фебруара 1941. године, Југославија је у Совјетски Савез извезла екстракта за штављење коже у вредности од 207.500 долара, феросилицијума за 64.900 долара, цинка и олова за 230.000 долара, боксита за 7.000 долара, бакра за 464.000 долара, хмеља за 201.000 долара, свињске масти за 200.000 долара и многе друге артикле у укупној вредности од 1.614.400 долара. У исто време, из Совјетског Савеза је у Југославију извезено текстилних отпадака за 12.100 долара, парафина за 20.700 долара, филмова за 12.100 долара, азбеста за 51.300 долара, фармацеутских производа за 20.500 долара, памука за 600.000 долара и пољопривредних машина и оруђа за 8.100 америчких долара, односно укупно 724.000 долара. Накнадно су за југословенске потребе купљени памук у вредности од 1.000.000 долара и памучни отпаци вредни око 300.000 долара.⁹⁴ Иако релативно скромна, та економска размена

⁹¹ Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu od 17. juna 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996, 479.

⁹² АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 643, *Телеграм министра иностраних послова амбасадору у Анкари од 6. јуна 1940.*

⁹³ АЈ, фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф. 34, 657, *Телеграм амбасадора у Анкари министру иностраних послова од 15. јуна 1940.*

⁹⁴ АЈ, фонд 859 – Лични фонд Милана Гавриловића, *Извештај о искоришћености контигената од 7. фебруара 1941.*

за Југославију је била значајна јер је на тај начин успела да обезбеди већу количину памука чија се несташица веома осећала на домаћем тржишту.

Југословенско-совјетски економски преговори су започели у условима опште поларизације на европској политичкој сцени. Југословенска влада се дуго колебала да приступи отпочињању преговора са Совјетским Савезом страхујући од реакције сила Осовине и западних савезника. На то се одлучила у деликатном тренутку кад јој је претила опасност од могућег италијанског напада. Разлози за отпочињање трговинских преговора били су вишестрани и вишеслојни. С једне стране, Југославија је била опредељена да на поступан начин приступи успостављању званичних веза са Совјетским Савезом, што је требало да доведе, због позитивног исхода разговора, до успостављања дипломатских односа и да на тај начин пошаље специфичну поруку Италији да Југославија рачуна на све већи совјетски утицај у региону те на совјетску помоћ у случају италијанског напада на Југославију. Таквој одлуци је очигледно претходило уверење да такав корак неће угрозити односе између Југославије и њених западних савезника. Сем тога, недостатак кључних сировина, попут нафте и памука, и немогућност њихове набавке на светском тржишту Југославију су усмеравали ка Совјетском Савезу као великом и значајном произвођачу тих сировина. Осим недостатка сировина, Југославију је хронично мучио недостатак различитих модернијих средстава наоружања и војне опреме, које у ратним условима у Европи није могла набавити, па се и у том погледу, осим САД, Совјетски Савез чинио погодним партнером. Постизањем трговинског споразума са Совјетским Савезом нису се отвориле само економске перспективе за југословенску краљевину већ и сасвим извесна могућност нормализације свеукупних односа са Совјетским Савезом. која је уследила већ 24. јуна 1940. године, што је за њу, као земљу притиснуту интересима Италије, Немачке и других суседа који су тежили савезништву с њима, значило отварање нове могућности совјетске помоћи и заштите. Гледано из совјетског угла, то је био кључни корак ка зближавању с Југославијом и јачању совјетског присуства на Балкану, што је, у ишчекивању великог расплета дипломатске игре започете споразумом с Немачком у августу 1939. године, за њих имало круцијалан значај.

ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

- [1] Архив Југославије
- [2] Фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари
- [3] Фонд 797 – Лични фонд кнеза Павла Карађорђевића
- [4] Фонд 859 – Лични фонд Милана Гавриловића.
- [5] Архив Српске академије наука и уметности
- [6] 14438 – Оставштина др Милорада Ђорђевића
- [7] Војни архив
- [8] Пописник 17 – Војска Краљевине Југославије
- [9] Руски државни архив социјално-политичке историје
- [10] 84 – А. И. Микоян
- [11] Хрватски државни архив
- [12] 1005 – Lični fond Rudolfa Vićanića

Штампа:

- [1] *Политика*. 1940. Трговински преговори са СССР. 18. април.
- [2] *Српски глас* 25/1940. Пред васпостављањем односа са Совјетском Унијом. 3. мај, 7.
- [3] *Српски глас* 27/1940. Наши односи с Русијом. 16. мај, 1.

Објављени архивски извори:

- [1] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), prir. Ž. Avramovski. Beograd 1996
- [2] *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии (январь 1939-июнь 1941)*, составитель В. Гаврилов. Москва 2009.
- [3] *Документы внешней политики СССР*, т. 23, кн. 1. Москва 1995.
- [4] *Советско-югославские отношения 1917–1941*, ред. В. Зеленин. Москва 1992.
- [5] *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*. I, odgovorni ur. F. Trgo. Beograd 1969.

Чланци и монографије:

- [1] Бјелајац, М. 1–2/2006. Покушај стратешког ослободилачког рата Југославије на СССР 1939–1941. *Војноисторијски гласник*: 41–66.
- [2] Волков, В. К. 6/1990. Советско-југославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941.гг). *Советское славяноведение*: 5
- [3] Зечевић, М. 2003. *Прошлост и време. Из историје Југославије*. Београд.
- [4] Животић, А. 2016. *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, Београд.
- [5] Јовановић Стоимировић, М. 2000. *Дневник 1936–1941*. Нови Сад.
- [7] Милошевић, М. 3–4/2002. Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године. *Историјски записи*: 99–124.
- [8] Ноптнер, Ј. 1965. *Југославија у кризи 1934–1941*. Београд.
- [9] Konstantinović, М. 1998. *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad.
- [10] Ribar, I. 1952. *Politički zapisi, IV*. Београд.
- [11] Смирнова, Н. Д. 2/1996. Неизвестные страницы советско-итальянских отношений. По новым документам. *Новая и новейшая история*: 32–52.

Aleksandar ŽIVOTIĆ, PhD

Associate Professor, University of Belgrade Faculty of Philosophy, Serbia

ON THE PATH OF NORMALIZATION YUGOSLAV-SOVIET TRADE NEGOTIATIONS IN 1940

Summary

Based on available published and unpublished archival sources of Yugoslav and Soviet origin, as well as relevant historiographical and memoir literature, the paper analyzes the historical circumstances and motives that led to the opening of Yugoslav–Soviet trade negotiations in early May 1940. The course of the talks in Moscow, the character of the concluded agreement, and the scope of mutual trade relations until the outbreak of the Second World War in Yugoslavia, in April 1941, are highlighted. The reactions of the interested great powers—particularly Germany, Italy and Great Britain—to the Yugoslav–Soviet economic and political rapprochement are also presented. The paper contains the author’s assessment of the importance of economic negotiations as an introduction to the complete normalization of Yugoslav–Soviet relations.

Key words: *Yugoslavia. – Soviet Union. – Anastas Mikoyan. – Milorad Djordjević. – Trade relations. – Negotiations.*

Article history:

Received: 18. 10. 2020.

Accepted: 7. 2. 2021.